

דורית אורגד

החטופים לצבא הצאר

מרכז זלמן שזר

החטופים לצבא הצאר

דורית אורגד

החטופים לעבא העאר

הוצאת מרכז זלמן שזר
ירושלים

Dorit Orgad
ABDUCTED
Jewish Children in the Czar's Army

איורים ועטיפה: אבי כץ
יועץ הסדרה: ד"ר יעקב שביט

הדפסה שנייה: דצמבר 1986
הדפסה שלישית: אוגוסט 1996

Copyright © 1986 by
The Zalman Shazar Center

כל הזכויות שמורות © 1986
למרכז זלמן שזר
ת.ד. 4179, ירושלים

אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים
ממנו בכל צורה או בכל אמצעי, אלקטרוני
או מכאני (לרבות צילום או הקלטה),
ללא אישור בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 965-227-034-2

סידור: אתי בצון וגילה בלילה

סדר-מחשב: מרכז זלמן שזר; הדפסה: דפוס 'דף-חן' בע"מ

Printed in Israel

תוכן העניינים

7	הקדמה	פרק ראשון:
9	“החוטפים טובבים בעיר”	פרק שני:
16	בביתו של הגביר	פרק שלישי:
22	מירה'לה ואביה	פרק רביעי:
30	פחמים לוהטים	פרק חמישי:
38	עגלה חשודה בסמטה	פרק שישי:
46	קטטה בבית המלאכה	פרק שביעי:
56	הברייחה מבית הגביר	פרק שמיני:
64	השיבה הביתה	פרק תשיעי:
72	ציפא-לאה הזקנה הטובה	פרק עשירי:
83	יבבה בעלטה	

	פרק אחד-עשר:
87.....	הישמע לדוארדושקה שלך!
	פרק שנים-עשר:
92.....	בחצר הקסרקטין
	פרק שלושה-עשר:
102.....	"ער סוף חיי אחכה לך, בני"
	פרק ארבעה-עשר:
112.....	איכרה טובת-לב
	פרק חמישה-עשר:
122.....	קצינים ומשרתים
	פרק שישה-עשר:
132.....	קדיש על קברו של שמשון
	פרק שבעה-עשר:
139.....	פגישה מרגשת

הקדמה

היו ימים שהיהודים היושבים ברוסיה שילמו מס קבוע לשלטונות במקום לשרת בצבא הרוסי. אולם כשעלה לשלטון הצאר ניקולאי פבלוביץ', שלא נמנה עם אוהבי ישראל, השתנה גורלם של היהודים לרעה.

הדבר היה בשנת 1827, כשהחליטה ממשלת רוסיה, לפי דרישת הצאר, על חובת גיוס של יהודים, החל מגיל 12, לשרות ממושך של שלושים ואחת שנים, שנחלקו לשש שנות הכשרה לצבא ועשרים וחמש שנות שרות בצבא הקבע.

האחראים לביצוע הגזירה היו ראשי הקהילות היהודיות, והותר להם לגייס אנשים ונערים שמשפחותיהם לא שילמו בזמן את המיסים, ילדים שנמצאו משוטטים או כאלה שמשפחתם הפרה את הסדר.

תקנת גיוס אלה אפשרו למנהיגי הקהילות היהודיות לגייס את ילדיהם של מוכי הגורל, החולים והעניים, את בני האלמנות ואת היתומים מהוריהם.

ואכן, תחילה נלקחו אלה. מה פרוש "נלקחו"? האם עמדו לרשות מנהיגי הקהילה שוטרים שאותם יכלו לשלוח לבתי המגויסים? התשובה היא כי כל היהודים היושבים ברוסיה הצארית – כולל ראשי הקהל – היו משוללי זכויות אזרחיות ונחשבו נתינים נחותי דרגה בין נתיניו של הצאר. ואף-על-פי-כן הוטל על כל קהילה לגייס בהתאם לגודלה מכסה מסוימת של צעירים לשרות הצבאי. אם לא עמדה הקהילה במכסה זו, גייסו השלטונות את ראשי הקהל עצמם או שהטילו עליהם קנסות גבוהים.

מה עשו פרנסי הקהילות כדי לחלץ את עצמם מצרה זו? הם שכרו יהודים, שהיו מוכנים לעסוק במלאכה הבזויה של חטיפת נערים מבני עמם, כדי למסור אותם לשלטונות הצבא. "בעלי מלאכה" אלה נקראו

"חוטפים" והם התפרנסו על גזל ילדים ממשפחותיהם. באידיש – השפה המדוברת בקרב יהדות רוסיה באותם ימים – נקראו "כַּאפּעֶרס". "הכאפערס" לא בחלו בשום אמצעי כדי להשיג את מבוקשם. יש שהיו מתנפלים על ילדים רכים וחוטפים אותם בכל מקום שנמצאו (תעודות לידה מדויקות כמעט לא היו באותה תקופה, והחוטפים טענו שלילדים אלה כבר מלאו שתיים-עשרה גם אם היו בני שמונה ופחות מזה), ויש שבאו על נערים בעורמה וכך הצליחו ללכודם.

בהגיע האביב היה חגם של יהודי רוסיה הופך לחגא (לאסון), שכן בעונה זו הגיעו החטיפות לשיאן. לפני הקיץ נדרשו הקהילות היהודיות למלא כל אחת את המכסה שהוטלה עליה – שלושים בנים על כל אלף גברים. כך היה הדבר עשרים ותשע שנים, מיום שנגזרה הגזרה בשנת 1827, ועד שהתבטלה ב-1856, שנה לאחר מותו של הצאר ניקולאי. בתקופה הזאת גויסו לצבא כארבעים רבבות ילדים ונערים, שחלקם מתו בעיניים, חלקם נאלצו להמיר את דתם, ואך מתי מעט נשארו יהודים. לא ייפלא איפוא, שהמשפחות היהודיות שחיו ברוסיה בזמן שלטונו של הצאר ניקולאי, עשו ככל שיכלו כדי למלט את בניהן מידי החוטפים ומן הסכנה האיומה של מחנות הקנטוניסטים. בשם זה, "קנטוניסטים", נקראו הטירונים – מתחת לגיל שמונה-עשרה – שהוכשרו במחנות מיוחדים להיות חיילים.

בשנת 1854, השנה שבה מתחיל סיפורנו, גויסו לצבא-הצאר 7,515 נערים וילדים יהודים. רובם היו בני עניים, והאחרים באו בעיקר מהמשפחות חסרות ההשפעה בקהילה.

תקנות הגיוס פטרו מן השירות הצבאי רק מי שלמד בבית-ספר של השלטונות. כאלה היו מעטים, שכן רוב היהודים שלחו את בניהם ללמוד ב"חדר", ב"בית המדרש" וב"ישיבה". גם בני איכרים יהודים היו פטורים, אך לא היו הרבה כאלה.

סיפורנו מספר על גורלו של נער יהודי, משה, בן מוהילב, עיר גדולה ויפה, השוכנת על גדות הדיניפר. בעיר זו ישבו יהודים מדורי דורות. אביו של משה, יוסף, היה בֶּלֶן בבית המרחץ, שעבר אליו בירושה מאביו ומאבי-אביו. כבן שלוש-עשרה הוא משה בעת שמתחיל סיפורנו-סיפורו, והוא נחשב לתלמיד מעולה בבית-המדרש של רב שמואל.

“החוטפים טובבים בעיר”

כל עוד היה אבי בריא וחזק לא חסרנו דבר. בוקר-בוקר יצא אבי לבית המרחץ שלנו; להסיק את התנור הענקי, להלהיט את האבנים הכבדות ולחמם מים.

עם ערב, בשובו, היו ידיו מלאות כסף, ופיו שופע סיפורים שקלטו אוזניו במשך היום מבאי בית המרחץ.

התגאיתי באבי על גובה קומתו, על עליזותו ועל כוחו הרב. אף לא אחד מבין הילדים שלמדו איתי ב“חדר” זכה לאבא כזה.

האם הענישו אותנו מן השמיים על גאוותי? מחלתו של אבא, שהחלה עוד בימים שלמדתי ב“חדר”, התגברה כשנעשיתי תלמיד בבית מדרשו של רבי שמואל. אבל אבי לא נכנע למחלתו. הוא המשיך ללכת בבקרים לבית המרחץ כדי לעשות את עבודתו כמאז ומתמיד, אלא שעכשיו לא נמצאו עוד אנשים רבים שהסכימו לבוא לשם. רזונט ושיעולו הרתיעו אותם, והם העדיפו בתי מרחץ אחרים על שלנו. אבא היה עומד בפתח, מברך לשלום את המכרים החולפים על פניו, עד שהשיעול גרש אותו פנימה.

ביתנו נמצא ברובע עתיק של העיר, שרק יהודים גרים בו ואשר נקרא “פרבר בית הכנסת”. בבית זה, שבו נולדתי, נולד גם אבי. מאתיים שנה עומד ביתנו במקום הזה, ומזה דורות הוא שייך למשפחתנו מצד אבי. נולדתי להורי, יוסף ואסתר, אחרי שכבר נאשו כמעט להביא לעולם בן זכר. ארבע בנות קדמו ללידתי, הלא הן ארבע אחיותי: שרה, לאה, רחל ודבורה. אומרים אצלנו שבנות הן סימנים לבנים, ואכן, לאחר שפרצתי את הדרך לבנים זכרים, נולדו שני אחי הקטנים, יעקב ויצחק, שבשמות חיבה קוראים להם יענקל ואיציק.

אני נזכר לפעמים בימים הטובים, כשלכל אחד מאיתנו היו בגדים כפולים: לימות חול ולימי חג ומועד, ואני זוכר בנענועים את המאכלים הטעימים שהיו עולים על שולחנו לפני.

בזמנים ההם היו שתי קופות גדולות ניצבות על האצטבה העליונה של המזנון העתיק. באחת נשמר הכסף לנדוניה של אחיותי, ובשניה נאסף השכר בשביל המלמדים שלי ושל אחי הקטנים. אבא היה דואג מאוד לעניין הנדוניה של אחיותי, אולי מפני שהוא עצמו לא זכה לנדוניה כשנשא לאשה את אמא, שהיתה יתומה. היא, לעומת זאת, דאגה יותר לכך שתתמלא הקופה שנועדה להבטיח את תלמודם של בניה. חלומה הגדול של אמנו היה לראותנו גדולים בתורה, שכן אמא שלנו היתה נצר לבתי רבנים, ואילו לא התייתמה בילדותה, היתה בוראי גם היא נישאת לרב גדול או לתלמיד חכם.

אחרי שאבי חלה והפרנסה התמעטה מאוד, ראיתי את אמא עומדת לעיתים קרובות ליד המזנון, בידה אחת הקופות ומצחה מקומט. היא נזהרה בתחילה שלא להשתמש בכסף שנחסך במשך השנים, אך כשלא היה עוד במה לשלם לרופאים ולקנות לאבא תרופות, הוציאה אמא מעות מן הקופות הכבדות עד שהן נעשו קלות. וכאשר התרוקנו כליל, גלו ממקומן ונעלמו.

פניו החייכניים של אבא נעשו עגומים ואמא השתדלה לעודדו: "אל תדאג, יוסף, כשתבריא הכל יסתדר". חיוך היה מאיר אז את פניה כדי שאבא לא ירגיש בצערה, "בעזרת השם נשוב ונראה ימים טובים", היתה שבה וחוזרת על המילים, כאילו שאבה מהן כוח. אבא היה מביט באמא בעיניים מהורהרות, וכשניסה לענות לה, היה קולו מתלעלע בשיעול הקשה, שלא נכנע לרצונו ולא הושפע מן התרופות.

פניו של אבא כחשו מאוד בעת מחלתו, עיניו שקעו בחוריהן ולא היה בהן זכר לצחוק שהיה ממלא אותן לפני. היה זמן שלא ששתי לקום בבוקר כדי ללכת לבית המדרש, ללמוד שם מהבוקר עד לרדת הערב. עתה, כשהייתי מתעורר מוקדם לקול שיעולו של אבא, שמחתי שיש לי לאן להימלט. קשה היה לי לראות ביסוריו של אבא, ובדאגתה חסרת-האונים של אמא.

פעמים אחרות ניסיתי להציע לאבא ולאמא, שירשו לי לצאת ולעזור בפרנסת משפחתנו. אבל לא זאת בלבד שהצעתי נדחתה בתוקף, אלא גם

הבאתי את הורי לידי כעס. לכן חדלתי להפציר בהם ולא ניסיתי עוד לדבר על ליבם שירשו לי לעסוק בעבודה כלשהי.

לאחייתי, שרה ולאח, אומנם נמצאו שידוכים שגרמו קורת־רוח להורי, אבל הם התעצבו מאוד לשלוח אותן מהבית ללא נדוניה. מכל הרוכלים הרבים שאבא קיבל כשנאלץ למכור את בית המרחץ, לא נשאר דבר.

היה לי חבר בבית המדרש ונחום שמו. לו, לנחום, הייתי מספר את מחשבותי והוא היה מקשיב ומנסה לעורר את רוחי הנכאה.

"אביך אדם חזק", היה חוזר ואומר, "ואנשים חזקים מתגברים על המחלות התוקפות אותם. כך שמעתי את 'המומחה' אומר לאבי, כאשר אחי, יחזקאל, חלה. ויחזקאל, שהיה חולה במחלה קשה וכבר היה על סף־המוות, נרפא ממחלתו ותוך זמן קצר התחזק, והוא אפילו נעשה חזק יותר ממה שהיה לפני מחלתו. אלוהים הטוב ימציא במהרה רפואה שלמה לאביך, משה, כמו שהביא מרפא לאחי".

אותו "מומחה" שנחום דיבר עליו, מומחה לרפואה, ביקר אצלנו הרבה פעמים מאז שאבי חלה. המומחה הזה הביא תועלת לרבים, אך רק לאבא שלי לא מצא עדיין את התרופה שתסלק ממנו את המחלה. אולי אין זו אשמתי. הרי גם הרופאים הנודעים, שבאו לטפל באבא, לא מצאו את התרופה הגואלת.

'המומחה', רב שעי'ה שמו, הצמיד עלוקות לצוארו של אבא, הדביק לגופו הערום כוסות זכוכית כדי לשאוב את האויר המורעל מתוכו, ועשה חתכים בעורו כדי שיצא הדם העכור. מה לא ניסה רב שעי'ה לעשות כדי להביא מרפא לאבי – כל מה שלמד מאביו ומאבי־אביו, שהיו גם הם מומחים במלאכת הרפואה, עשה לו. גם שיקויים השקה אותו, ובהם לימון, דבש וקינמון. אבל אבא המשיך להשתעל ולירוק דם.

המחותנים שלנו, שאחותי שרה נשואה לבנם וגרה בביתם, הביאו לאבא רופא בעל שם ומלומד גדול. "הסיקו היטב את הבית", פקד הרופא והורה לאבא להישאר ספון בחדר החם כל עוד חורף והאויר קר. אני נשלחתי במצות הרופא הזה אל הרוקח להביא ממנו תרופות יקרות. ואומנם, לאחר ביקורו של הרופא הנודע פסק מעט שיעולו של אבא, ואנחנו התמלאנו תקווה גדולה שעכשיו יחלים לגמרי. יתכן שאילו לא היה יוצא מהבית בוקר אחד, כשאמא עוד ישנה, כדי לנסות להשיג עבודה, היה חוזר לאיתנו. אך לא כך קרה.

הדבר היה באחד מימי חמישי. אמא, שגילתה שמיטתו של אבא ריקה, הקימה קול צעקה וכולנו התעוררנו בבהלה. חיפשנו בבית וחיפשנו בחצר: "ודאי הלך לבית המרחץ", קראה אמא. ובאמת שם היה – מציע עצמו כשכיר אצל מי שקנה מאיתנו את מה שהיה לא מזמן מקור פרנסתו.

"צאת מדעתך, יוסף", אמא עמדה מולו מתנשמת וקולה נשנק.
"אני מרגיש טוב, אסתר", מלמל אבא, ותוך כדי שיעולו המשיך,
"רציתי שיהיה לכם די לשבת. דגים ובשר רציתי להביא..."

אבלים וחפויי ראש חזרנו ביום ההוא השכם בבוקר הביתה, ואני לא נשארתי שם, אלא רצתי לבית המדרש.

בית המדרש, שהוא גם בית הכנסת שלנו, היה כמעט ריק. אבל רבי שמואל, שמלמד אותנו גמרא, כבר נמצא. הוא הביט בי במבט שואל. השפלתי את עיני וחלפתי על פניו במהירות. לא הייתי מסוגל לדבר. המתפללים החלו באים, ואני טמנתי את ראשי בספר שלפני, כשעיני עצומות ושפתי רוחשות מילות תפילה. לא הרגשתי כשנחום בא וישב לידי.

"משה", קרא חברי כשלא הרמתי עיני מן הספר, "משה".
ביקשתי בליבי שיניח לי. עשיתי עצמי שקוע בתפילה, אבל חברי לא הרפה ממני.

"משה, תקשיב לי!"
שיקעתי את ראשי בכתפי, מסרב להענות לו, וכשלא הפסיק התפרצתי בכעס:

"מה אתה רוצה ממני?"
הוא שתק.

הרמתי אליו את עיני ומייד ראיתי בפניו שאָרע משהו חשוב. עכשיו רציתי שידבר ולא ידעתי מה לומר כדי שיתרצה ויהיה מוכן לדבר איתי. וכן, בשתיקה, עברה לה שעה ארוכה. המתפללים יצאו לעבודתם. רבי שמואל קרא מן התלמוד, והתלמידים פָּרשו על פי מה שלימד הרב ביום רביעי. אך אנחנו שנינו, נחום ואני, שישבנו מרוחקים מן השאר, היינו מצויים בעולם אחר. חיפשנו דרך לשכוח את מה שקרה בינינו זה עתה, אבל הגאווה מנעה מכל אחד משנינו את הצעד הראשון לקראת ההתפייסות.

לבסוף היה זה נחום שהבליג על גאותו ופתח:

"בביתו של גדליה הסנדלר יושבים 'שבעה' ", אמר לי חברי נחום, "הבן שלו, שמעון,
נחטף לצבא"

"הקצין תפס בידו של שמשון והוציאו מן החדר. חשבתי שהוא מתכוון להטיף לו מוסר ולא דאגתי. אחר־כך חזר הקצין ואסף אותנו לרגלי המדרגות. לפתע נשמעה פקודה ברוסית ושק התגלגל מלמעלה לקראתנו. השק המלא היה קשור ונשמעו מתוכו אנקות. הוא הידרדר במהירות ונחבט בחוזקה ברצפה".

זהו קטע מסיפורו של משה, נער יהודי בן 13 מהעיר מוהילב ברוסיה, שנחטף בשנת 1854 להיות קנטוניסט (טירון) בצבאו של הצאר ניקולאי. סיפורו של משה, המבוסס על מחקר מדעי והנקרא ברטט, מחיה תקופה קשה וטוראה בתולדות עמנו. ברגשות וביכולת רבה חודרת המחברת לנפשו של הנער החטוף ומביאה לקורא הצעיר פרשה היסטורית מיוחדת במינה.

על המחברת:

בוגרת האוניברסיטה העברית בירושלים בכלכלה ובסוציולוגיה ומסיימת עתה את עבודת הדוקטוראט בפילוסופיה יהודית באוניברסיטת בר־אילן. עסקה שנים בהוראה במסגרות שונות, וגם כיום מקיימת קשר הדוק עם בני־נוער, בעיקר בסדנאות יצירה.

ספריה, "ידידות במבחן", "שעת המבחן", "אבטיחים שלא בעונה" ו"אל מקום חדש", זכו בפרסים ספרותיים. ספרים אחרים פרי עטה: "חברתי טיקה", "האוצר במערת ההר", "רופא בדרך" ורבים נוספים.

בהוצאת מרכז זלמן שזר ראה אור ספרה "הנער מסיביליה".